

XIX ғ. Қазақстандағы қалалар тарихы

ЖАРИЯЛАНДЫ
10.04.2026

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188024/>

Пернебай Гүлдар

Ғылыми жетекшісі: **Смағұлов Н.Б.**

PhD докторы, қауымдастырылған профессор

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті.

Қарағанды қаласы

XIX ғасыр Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси және қоғамдық кеңістігінде түбегейлі бетбұрыстар орын алған күрделі тарихи кезең болып табылады. Бұл дәуірде дәстүрлі көшпелі өркениеттің іргетасы шайқалып, оның орнына Ресей империясының экспансиялық саясатына қызмет ететін жаңа құрылымдық жүйелер енгізіле бастады. Отарлық әкімшіліктің ең басты құралдарының бірі – қалалар желісін қалыптастыру және дамыту болды. Егер бұған дейінгі ғасырларда қазақ даласындағы қалалар негізінен Ұлы Жібек жолы бойындағы транзиттік сауда мен мәдениет ошақтары (Түркістан, Тараз, Сайрам) ретінде сипатталса, XIX ғасырдағы урбанизация үдерісі мүлдем басқа, империялық-стратегиялық сипатқа ие болды. Ресей билігінің бастамасымен салынған жаңа қалалар әуел баста таза әскери-инженерлік қорғаныс нысандары ретінде бой көтергенімен, уақыт өте келе олар өңірді жан-жақты отарлаудың көпфункционалы тірек орталықтарына айналды. [3, 98 б.]

Империяның геосаяси мүдделеріне сай іргетасы қаланған әскери бекіністердің біртіндеп бейбіт қалалық кеңістікке өтуі жүйелі түрде жүзеге асты. Мәселен, 1718 жылы Петр I патшаның арнайы жарлығымен шығыс шепті бекемдеу мақсатында тұрғызылған Семей бекінісі ғасырдан астам уақыт ішінде ауқымды эволюцияны бастан өткеріп, 1854 жылдан бастап бүтін бір Семей облысының басқару орталығына айналды. Дәл осындай тарихи жолдан өткен Өскемен бекінісі 1720 жылы әскери форпост ретінде құрылып, тек 1868 жылы ғана толыққанды қала мәртебесін ресми түрде иеленді. [1, 144 б.] Ал 1861 жылы Коряковская станицасының негізінде құрылған Павлодар небәрі жеті жыл ішінде Семей облысының ірі уездік орталығы деңгейіне көтерілді. [2, 236 б.] Бұл мысалдар әскери гарнизондардың азаматтық, әкімшілік және шаруашылық тораптарға

трансформациялануы империяның қазақ даласын біржола игеру стратегиясының нақты көрінісі екенін айғақтайды.

Отарлық саясаттың тереңдеуі қалалық кеңістіктің сәулеттік және құрылымдық бейнесін де түбегейлі өзгертті. Қалаларды жоспарлау барысында еуропалық стандарттарға негізделген құрылыс жүйесі енгізіліп, қатаң әлеуметтік-кеңістіктік сегрегация (бөліну) саясаты қолданылды. Қаланың географиялық және инфрақұрылымдық жағынан ең қолайлы орталық аудандарында империялық билік өкілдері, орыс шенеуніктері, офицерлер құрамы мен дәулетті көпестер шоғырланды. Орталықта зәулім әкімшілік ғимараттар, православ шіркеулері, қазыналық мекемелер мен еуропалық үлгідегі сауда үйлері бой көтерді. Ал байырғы халық – қазақтарға қаланың шеткері аудандарынан, көбінесе санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмейтін, базарлар мен мал сою орындарына жақын аумақтардан орын берілді. Тұрғын үй құрылысы, сумен қамтамасыз ету, көшелерді жарықтандыру сияқты қалалық игіліктер тек отаршыл элита шоғырланған аудандарда ғана жүйелі түрде жүргізілді. Мұндай теңсіздік қала тұрғындары арасындағы әлеуметтік алшақтықты ұлғайтып қана қоймай, отарлық иерархияның айқын физикалық көрінісіне айналды. [4, 352 б.]

Қалалардың құқықтық және әкімшілік мәртебесін бекітуде 1867-1868 жылдардағы патша үкіметінің әкімшілік-аумақтық реформалары шешуші рөл атқарды. Осы реформалар нәтижесінде қазақ жері генерал-губернаторлықтар мен облыстарға бөлшектеніп, қалаларға жаңа міндеттер жүктелді. Олар енді тек қорғаныс қызметін емес, салық жинау, полициялық бақылау орнату, сот ісін жүргізу және жергілікті халықты қатаң қадағалау функцияларын толықтай өз мойнына алды. Бұрынғы дәстүрлі билер соты мен шарифат нормалары ысырылып, оның орнына орыс тілінде жүргізілетін империялық сот жүйесі күштеп енгізілді. Бұл өзгерістер қазақ қоғамындағы дәстүрлі билік институттарын толығымен жойып, халықты бюрократиялық аппаратқа тәуелді етті.

Урбанизация үдерісі қалалардағы халықтың демографиялық және этноәлеуметтік құрамында күрделі өзгерістер туындатты. Ресей империясы өзінің шекаралық қауіпсіздігін нығайту және қазақ жерін тезірек игеру мақсатында ішкі губерниялардан орыс шаруаларын, казактарды, сондай-ақ татарлар мен басқа да кірме ұлт өкілдерін Қазақстан қалаларына жаппай қоныстандыру саясатын жүргізді. Бұл миграциялық ағын арнайы мемлекеттік бағдарламалар арқылы қаржыландырылып, қоныс аударушыларға ең құнарлы жерлер, салықтық жеңілдіктер мен түрлі субсидиялар берілді. Ал қазақ халқы үшін бұл саясаттың салдары өте ауыр болды: олар ата-бабаларынан қалған шұрайлы жайылымдары мен су көздерінен күштеп айырылып, күн көріс қамымен амалсыздан қалаларға қарай жылжуға мәжбүр болды. [9, 96 б.]

Осылайша, қала халқының әлеуметтік стратификациясы (жіктелуі) пайда

болды. Отарлық әкімшіліктегі лауазымды қызметтер, ірі көтерме сауда мен өндіріс саласы түгелдей дерлік орыс шенеуніктерінің, казак офицерлерінің және татар, өзбек көпестерінің қолында шоғырланды. Қазақтардың қала әкімшілігіне, кеден ісіне немесе банк жүйесіне араласуына жасанды кедергілер қойылды. Жерінен айырылып, қалаға келген қазақтардың басым бөлігі төменгі әлеуметтік топқа бірікті. Олар базарларда ұсақ саудамен айналысып, керуендерге жүк тасымалдаушы, құрылысшы, бай көпестердің жалдамалы қара жұмысшысы ретінде ғана еңбек етті. [3, 98 б.] Дегенмен, бұл күрделі жағдайларға қарамастан, қазақтар біртіндеп қалалық ортаға, жаңа тауар-ақша қатынастарына бейімделіп, өздерінің дәстүрлі көшпелі шаруашылығын нарық талаптарына сай түрлендіре бастады. Қала ішінде ұсталық, ағаш өңдеу, зергерлік және тері илеу сияқты қолөнер түрлерімен айналысатын кәсіби шеберлер қауымы қалыптасып, олардың өнімдері қалалық нарықта үлкен сұранысқа ие болды.

Қалалардағы бұл этнодемографиялық және әлеуметтік өзгерістер тек қана физикалық шоғырлану емес, бүкіл қазақ қоғамының таптық құрылымын өзгерткен үдеріс еді. Қоғамдағы бұрынғы ру-тайпалық ынтымақтастық пен теңдік ұстанымдары әлсіреп, оның орнына капиталистік қатынастарға бейімделген жаңа таптар — ірі байлар мен қалалық пролетариаттың бастапқы формалары пайда болды. Ресейдің отарлық саясатының қысымымен жүзеге асқан бұл урбанизациялық трансформация Қазақстан қалаларының болашақта ірі экономикалық және саяси қозғалыстардың ошағына айналуына берік негіз қалады.

Қалалардағы демографиялық және әлеуметтік құрылымның өзгеруі тікелей экономикалық факторлармен, атап айтқанда сауда мен өнеркәсіптің жаңа сипатқа ие болуымен тығыз байланысты еді. XIX ғасырда Ресей империясы қазақ даласын өзінің шикізат көзі және дайын өнімдерін өткізетін ауқымды нарық ретінде қарастырды. Осы орайда, қалалар мен олардың маңындағы елді мекендер макроэкономикалық транзиттік дәліздердің рөлін атқарды. Бұл кезеңдегі сауда-саттық жүйесінің ең жарқын әрі ауқымды көрінісі – жәрмеңкелер болды.

Қарқаралы маңындағы Қоянды, Жетісу өңіріндегі Қарқара, Батыстағы Ойыл және Шығыс Қазақстандағы Шар жәрмеңкелері маусымдық сауда алаңынан тұрақты жұмыс істейтін халықаралық экономикалық тораптарға айналды. [8, 34 б.] Жәрмеңкелерде тек тауар алмасу ғана емес, дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың нарықтық экономикаға бейімделу үдерісі жүрді. Қазақтар өздерінің негізгі байлығы – мал және мал өнімдерін (жүн, тері, ет) ұсынса, Ресей, Қытай және Орта Азиядан келген көпестер өнеркәсіптік тауарларды (мата, шай, қант, темір бұйымдары) саудалады. Ең бастысы, бұл кезеңде натуралды айырбас (бартер) біртіндеп ығысып, оның орнына ақша-тауар қатынастары орнықты. Империялық валютаның (рубль) кеңінен қолданылуы қазақ қоғамын бүкілресейлік экономикалық жүйеге біржолата байлады. [7, 4 б.]

Сауда айналымының күрт өсуі қалаларда алғашқы өңдеу өнеркәсіптерінің пайда

болуына түрткі болды. Петропавл, Семей, Ақмола, Орал сияқты ірі қалаларда ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдейтін диірмендер, былғары илеу цехтары, сабын қайнату және ет консервілеу зауыттары көптеп ашылды. Индустрияландырудың алғашқы қадамдары көлік инфрақұрылымының, әсіресе теміржол құрылысының қарқын алуымен ұштасты. 1892-1905 жылдары салынған Орынбор-Ташкент магистралі мен Сібір теміржолы қалааралық байланыстарды күшейтіп қана қоймай, жергілікті тауарлардың Ресейдің ішкі губернияларына және еуропалық нарықтарға шығуына жол ашты. Экономикалық белсенділіктің артуы өз кезегінде қаржы институттарының құрылуына алып келді; қалаларда Мемлекеттік банк пен Сібір сауда банкінің бөлімшелері жұмысын бастап, несиелендіру жүйесі қалыптасты.

XIX ғасырдағы Қазақстан қалалары тек сауда-саттық орталықтары ғана емес, сонымен бірге күрделі мәдени-рухани трансформациялардың майданына айналды. Ресей империясы өзінің әкімшілік және экономикалық билігін нығайту үшін білім беру саласын идеологиялық құрал ретінде пайдаланды. Патша үкіметінің миссионерлік-прагматикалық мақсаттарына сай, ірі қалаларда (Орынбор, Омбы, Семей, Верный) орыс-қазақ мектептері мен училищелері ашылды. Бұл оқу орындарының басты міндеті – қазақтарды жаппай сауаттандыру емес, отарлық аппаратқа мінсіз қызмет ететін адал шенеуніктерді, аудармашыларды және кеңсе қызметкерлерін даярлау еді.

Алайда, отарлық білім беру экспансиясына қарамастан, қазақ қоғамында дәстүрлі мұсылмандық оқу жүйесі өзінің ықпалын жоғалтқан жоқ. Мешіттер жанындағы медреселер халықтың рухани дүниетанымын, ана тілі мен мәдени бірегейлігін сақтап қалудың басты қорғаны болды. Әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысында Қазан және Уфа қалаларынан келген татар, башқұрт ұстаздарының ықпалымен қазақ медреселерінде «жәдиттік» (жаңашыл) бағыт кең таралды. Жәдиттік медреселер діни догмалармен шектеліп қалмай, оқу бағдарламасына математика, география, тарих және жаратылыстану сияқты зайырлы пәндерді енгізді.

Осылайша, қалалық ортада білім берудің екіжақты (орыстық-империялық және мұсылмандық-жәдиттік) жүйесі қатар өмір сүрді. Бұл дихотомия күтпеген нәтиже беріп, қазақ қоғамында Шығыс пен Батыстың ілімін қатар меңгерген, екі тілде еркін сөйлейтін жаңа зиялы қауымның (интеллигенцияның) қалыптасуына негіз қалады.

Қалалардағы рухани жаңғырудың ең маңызды катализаторларының бірі – баспасөз және баспахана ісінің дамуы болды. XIX ғасырдың соңына қарай мерзімді басылымдар қоғамдық пікірді қалыптастырушы күшке айналды. 1870 жылы шыға бастаған «Түркістан уәлаятының газеті» және 1888 жылы жарық көрген «Дала уәлаятының газеті» ресми биліктің үні болғанымен, олардың беттерінде ұлттық әдебиет үлгілері, ағартушылық мақалалар мен қоғамдық мәселелер кеңінен талқыланды. Бұл газеттер қазақ жазушылары мен ойшылдары үшін өз идеяларын халыққа жеткізудің бірегей мінберіне айналды.

Қалалық мәдениеттің өркендеуі кітапханалардың, мұрағаттар мен әдеби-өлкетану үйірмелерінің ашылуымен толықты. Мәселен, Семей қаласындағы кітапханалар мен статистикалық комитеттің жұмысы ұлы Абай Құнанбайұлының шығармашылық көкжиегінің кеңеюіне, оның орыс және еуропа ойшылдарының еңбектерімен сусындауына үлкен ықпал етті. Осы кезеңде Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов сынды алып тұлғалар қазақ қоғамын қараңғылықтан оятуға, сауаттылыққа ұмтылуға және ұлттық рухты сақтауға үндеді. Олардың іс-әрекеттері қазақ халқының санасында сыншыл реализм мен гуманизм идеяларын орнықтырды.

XIX ғасырдағы Қазақстан қалалары ұлт тарихындағы аса күрделі, қайшылыққа толы, бірақ стратегиялық маңызы зор транзиттік кезеңнің айнасы болды. Ресей империясы қалаларды тек отарлау, бақылау және ресурстарды сорып алу құралы ретінде құрғанымен, тарихи диалектика бұл үдерістің басқа да қырларын ашты. Урбанизация қазақ қоғамын еріксіз түрде жаһандық капиталистік қатынастарға тартты, тауар-ақша айналымын үйретті және жаңа кәсіп түрлерін меңгертті.

Ең бастысы, қалалар дәстүрлі догмалар мен жаңа ағартушылық идеялар тоғысқан, ұлттық өзіндік сананың ояңған эпицентріне айналды. XIX ғасырдағы қалалық кеңістікте қалыптасқан білім жүйесі, экономикалық негіз және мәдени орта XX ғасырдың басындағы «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысының дүниеге келуіне берік рухани, әрі саяси іргетас қала берді. Демек, бұл дәуірдегі қалалар тарихы – жай ғана ғимараттар мен бекіністердің тұрғызылуы емес, тұтас бір ұлттың қиындықтарды еңсере отырып, жаңа өркениеттік сатыға көтерілуінің жарқын көрінісі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры.– Алматы, 2001. – 599 б.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.– Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.
3. Қабылдинов З.Е., Қайыпбаева А.Т. Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 жыл).– Алматы: «Атамұра», 2008. – 352 б.
4. Карпеков Қ. Қазақстанның физикалық географиясы.– Алматы, 2012. – 272 б.
5. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40-е годы XIX века.– Алма-Ата, 1957.
6. Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община.– Алма-Ата, 1964. – 205 с.
7. Очерки истории народного хозяйства Казахской ССР. 1-том.– Алма-Ата, 1959. – 250 с.
8. Утюшева Л. История, культура и традиции казахского народа. Монография.– 2020. – 200 с.
9. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. 5-том / Бас редактор Ә. Нысанбаев.– Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 362 б.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.